

שו"ת בהלכה לשולחן שבת

מאת הרב משה חיים חנונו שליט"א

גיליון מס' 6

מלאכת חורש

הקדמה

מלאכת חורש היא מלאכה המכונה מכשירה ומשביחה את הקרקע לצורך זריעה, נטיעה וגידול מיני צומח, בפעולת החרישה רגבי האדמה מתרפים, ונעשים ראויים וקלים יותר לזריעה ולנטיעה. במלאכת עבודת המשכן חרשו את האדמה כדי לזרוע בו סממנים לצורך צביעת היריעות. פעולות המוגדרות כאב מלאכה: החורש ככלי שהדרך לחפור בו, וכן החופר באדמה הראויה לצמיחה. פעולות המוגדרות כתולדת המלאכה: כל הפעולות הנעשות להכשיר את האדמה לזריעה, ובכללן: זיבול, סיקול (פינוי אבנים וכדו'), השוואת האדמה - החלקה ויישור הקרקע למשטח אחיד, ניכוש (סילוק קוצים וצמחי בר), השקיית האדמה. פעולות האסורות מדרבנן: מכיוון שהמשווה גומות בשדה חייב משום חורש, חכמים אסרו פעולות מסוימות שבהם יש חשש שיבוא על ידם להשוואת גומות או יישור הקרקע. הפעולות שחכמים אסרו הם: לטאטא את אדמת השדה או את אדמת הבית (שאינו מרוצף, יתבאר בהמשך), לשחק על האדמה באגוזים, בגולות וכדומה.

מהי פעולת 'חרישה'?

- מלאכת חרישה איננה דווקא חרישה במחרישה, אלא כל פעולת תיקון, ייפוי והכשרת הקרקע לצורך חקלאי, חשובה כפעולת חרישה.¹
- היפוך אדמה, או חריצת קרקע כדי לתקנה ולהכשירה או לייפותה אסורה מהתורה, משום שכך דרך עבודת האדמה בתעשיית החקלאות, וצורך הגידולים השונים, להרפות את האדמה לפני הזריעה והנטיעה. כמו כן לעיתים נדרשת פעולה זו גם באמצע תקופת גידול הצמחים, לכן אסור להפוך אדמה המיועדת לזריעה או לנטיעה, בכל צורה שהיא.²

מלאכת חרישה

חפירה בקרקע הבית, אסורה משום חרישה?

- פעולת התיקון והכשרת הקרקע אסורה בכל קרקע שהיא, בין קרקע חקלאית, ובין קרקע המיועדת למגורים. אכן, רק כאשר הקרקע חקלאית, התיקון אסור משום מלאכת חורש. אך כאשר האדמה מיועדת למגורים, אין האיסור משום מלאכת חורש, אלא משום מלאכת בונה.³

ביזיה כלים אסור לחרוש?

- פעולת החרישה אסורה בכל אופן שהוא, בין בידיו, בין בכלים ידניים ובין בכלים חשמליים, מפני שמעשה החרישה מתייחס אל האדם, ולא אל הכלי. לכן, החופר בידיו או בסכין או במחרישה חשמלית או במחרישה הרתומה לבהמה, הרי זה אסור משום מלאכת חורש.⁴

פעולות נלוות או דומות לחרישה

האם מותר לזבל את האדמה בשבת?

- מלאכת חרישה כוללת גם פעולות נוספות שאינם היפוך האדמה, אלא שתכליתם גורמת להרפיית האדמה בדרכים אחרות. לדוגמה: תלישת עשבים וקוצים המפריעים בשדה, זיבול האדמה והשקיית האדמה. (אמנם השקיית צמחים היא ממלאכת זורע, אבל השקיית אדמה היא מרפה את האדמה ומכשירה אותה לזריעה והיא מלאכת חורש).⁵

אבנים ולכלוך שבאדמה, מותר להסירם בשבת?

- בכלל מלאכת חורש, נאסרה גם פעולת ייפוי האדמה בדרכים נוספות, כגון סילוק אבנים ועשבים, וכן הסרת כל דבר המחובר לאדמה ומפריע לשמש לזריעה או נטיעה.

מלאכת חורש

הקדמה

מלאכת חורש היא מלאכה המכונה מכשירה ומשביחה את הקרקע לצורך זריעה, נטיעה וגידול מיני צומח, בפעולת החרישה רגבי האדמה מתרפים, ונעשים ראויים וקלים יותר לזריעה ולנטיעה. במלאכת עבודת המשכן חרשו את האדמה כדי לזרוע בו סממנים לצורך צביעת היריעות. פעולות המוגדרות כאב מלאכה: החורש ככלי שהדרך לחפור בו, וכן החופר באדמה הראויה לצמיחה. פעולות המוגדרות כתולדת המלאכה: כל הפעולות הנעשות להכשיר את האדמה לזריעה, ובכללן: זיבול, סיקול (פינוי אבנים וכדו'), השוואת האדמה - החלקה ויישור הקרקע למשטח אחיד, ניכוש (סילוק קוצים וצמחי בר), השקיית האדמה. פעולות האסורות מדרבנן: מכיוון שהמשווה גומות בשדה חייב משום חורש, חכמים אסרו פעולות מסוימות שבהם יש חשש שיבוא על ידם להשוואת גומות או יישור הקרקע. הפעולות שחכמים אסרו הם: לטאטא את אדמת השדה או את אדמת הבית (שאינו מרוצף, יתבאר בהמשך), לשחק על האדמה באגוזים, בגולות וכדומה.

(במקום הנועד לזריעה נחשב לחורש, ובמקום הנועד למגורים נחשב לבונה).⁶

פעולות שאינם לצורך עבודת הקרקע

מותר לחפור כדי לאסוף עפר למשחק?

- אסרו חכמים להפוך באדמה (להעלות את האדמה התחתונה ללמעלה, ואת שלמעלה ללמטה) וכדומה, גם אם מטרת החפירה איננה לצורך האדמה או לצורך חקלאי, כגון לצורך השימוש בעפר עצמו, ואפילו אם חפירתו מקלקלת את האדמה.⁷

האם מותר להוליך עגלת תינוק בשביל עפר?

- מותר לגרור חפץ כבד על האדמה, רק אם לא מוחלט שבגרירתו יעשה חריץ באדמה. וההיתר, משום שאינו מתכוין לכך.⁸ ולכן, מותר להוביל עגלת תינוק בדרך עפר, וכן מותר להוביל אדם בכסא גלגלים בדרך עפר, אפילו שבהובלתם נעשה חריץ באדמה, כיון שאינו מתכוון לכך. ושוב, רק אם לא מוחלט שבגרירתו יעשה חריץ באדמה.⁹

האם מותר לטאטא את הבית והגינה בשבת?

- אסור לטאטא אדמה במטאטא בשבת, שהרי בפעולה זו הוא מיישר את האדמה, וזו פעולת חרישה.¹⁰ אכן, מותר לטאטא את הבית או את המרפסת מאבק וחול, כיון שאין שם אדמה אלא ריצוף.¹¹
- מותר לומר לעוזרת בית גויה לטאטא את הגינה מלכלוכים, אבל לא כדי ליישר את האדמה.¹²

האם מותר לשטוף את הבית בשבת?

- אסרו חכמים להדיח את הרצפה במים בשבת, כיון שחששו שמא יבוא להדיח אדמה שאינה מרוצפת, ועל ידי כך יביא ליישורה.¹³ מכל מקום, אם התלכלכה הרצפה, מותר לשפוך מים על המקום המלוכלך, ולגורפם על ידי מגב גומי (שאין בו חשש סחיטה).¹⁴ אבל אסור להשתמש בסמרטוט לשטיפת הרצפה, מפני שבשרייתו במים הוא עובר על מלאכת מלכן, וכן בסחיטתו.¹⁵
- עוזרת בית גויה, שהתבקשה לשטוף את הרצפה, והיא מעצמה מתשמשת בסמרטוט - אין צריך למחות בה.¹⁶

שיש / שולחן מולכלך, האם מותר לשטוף אותו במים בשבת?

- מותר לשפוך מים על שיש המטבח או על השולחן

לנקותו בשבת.¹⁷

בוץ שנדבק בנעליים, מותר לשפשף אותו על מדרגה?

- טיט או בוץ שעל נעלו או רגלו, מותר לקנחו בקיר או בזווית המדרגות או בקרקע מרוצפת, אבל אסור לשפשף את הנעל או הרגל באדמה שאינה מרוצפת, שמא יבא ליישר את האדמה.¹⁸

רוק על אדמה, מותר לשפשף אותו עם נעל?

- רוק שעל גבי האדמה, אסור לשפשפו עם הנעל על גבי האדמה, כיוון שעלול לעבור בוה על איסור של יישור הקרקע. אבל מותר לדרוך עליו, בדרך הליכתו, לפי שאינו מתכוון ליישור הקרקע. ואף על פי שיתכן שממילא הוא יתמרח והקרקע תתיישר, התירו זאת חכמים כיון שאינו מתכוון, וכבוד הבריות הוא.¹⁹

משחקים על גבי רצפה או אדמה

אילו משחקים מותרים בשבת על אדמה?

- ילדים המשחקים באגוזים או 'גוגואים' או בגולות, אסור להם לשחק בהם בשבת על אדמה שאינה מרוצפת, כדי שלא יבוא ליצור גומות או מסלול באדמה לצורך משחקם. אבל מותר לשחק על גבי קרקע מרוצפת, או על גבי מחצלת. ההיתר לשחק הוא שלא על מנת להרוויח, אלא דרך משחק בלבד, אך אם הילדים משחקים על מנת להרוויח אסור, שגראה כמסחר בשבת.²⁰
- מותר לילדים לשחק ב'חבל' ולקפוץ בו, אך צריך לומר להם לשחק ולגלגל את החבל על גבי רצפה או כביש סלול, ולא על גבי אדמה, כדי שלא יבואו לידי יישור האדמה.²¹
- חול הרי הוא מוקצה, ואסור לטלטלו בידים בשבת. וחול שייעדרו אותו למשחק, כגון חול-ים הנמצא בארז-גו משחקים, מותר לקטנים לטלטלו ולשחק בו.²² אבל אם הוא חופר גומא, או בונה בעפר צורות שונות, אם הוא קטן שאינו בר הבנה כלל, וכגיל שנתיים, אין צריך למונעו אם כבר התחיל לשחק. אבל אם הוא קטן בר הבנה, צריך האב למונעו מכך.²³
- משחק כדורגל, כדורסל וכדומה, מותר לילדים מתחת לגיל שש (גיל חינוך) לשחק בו במקום מרוצף בלבד, אך במקום שאינו מרוצף אין להתיר. ולילדים מעל גיל שש ומבוגרים, עיין הערה.²⁴

1 שו"ע סי' שלו ס' א, ובמשנ"ב בהקדמה.
2 משנ"ב שם.
3 משנ"ב שם.
4 שו"ע שם.
5 רמב"ם פ"ח מהל' שבת ה"א, ועיין מג"א סי' שלו ס"ק ה.
6 רמב"ם שם.
7 רמב"ם פ"א מהל' שבת ה"ז.
8 שו"ע סי' שלו ס' א.
9 שו"ע שם.
10 שו"ע שם ס' ב.
11 שו"ע שם. ואע"פ שהרמ"א כתב לאסור, כבר כתב הבי"ח דהטעם הוא משום דגורנין מרוצף אטו אינו מרוצף, אך אם כל בתי העיר או עכ"פ רובם מרוצפים באבנים או בלבנים, וכ"ש אם הם מכוסים בקישים, אפשר דמותר לכבד, דלא דלוא גורו על רובה מפני מעוטה ולא על עיר זו מפני עיר הארת.
12 רמ"א שם ס' ב, ומשנ"ב ס"ק י.
13 שו"ע שם ס' ד.

16 אחרונים.
17 שו"ע סי' שב ס' ט, ומשנ"ב כאן ס"ק יז.
18 עיין שו"ע סי' רב ס' ד, ורמ"א ס' שו ס' כב, והעולה מדבריהם, כי פעולה שיכול היה לעשותה בהיתר, מותרת. למרות שעשאה הגוי באיסור, מפני שעושה כל על דעת עצמו להקל מעליו המלאכה.
19 שכל הגוריה היתה בקרקע ששייך בה השוואת גומות, אחרונים. ועיין מעין זה ברמ"א סי' שלו ס' ה, ובשו"ע סי' שב ס' ט.
20 שו"ע סי' שב ס' ו.
21 שו"ע סי' שטו ס' יא.
22 שו"ע ורמ"א סי' שלו ס' ה.
23 ע"פ דבריהם שם.
24 שו"ע ורמ"א סי' שח ס' לה.
25 שו"ע ורמ"א סי' שמג ס' א.
26 שו"ע ורמ"א סי' שלו ס' ה. ולגבי המשחק לילדים בגיל חינוך ומבוגרים, בס' שח ס' מה, כתב השו"ע שכדור הוא מוקצה, והרמ"א התיר. אך יש דעות באחרונים שגם להשו"ע מותר, כיון שכיום הכדור מיוצר לשם משחק ואינו בלא בגדים.

מלאכת בורר

בסמוך לאכילה ממש, כיון שכך היא דרך האכילה, וכן אין הגרעינים מעורבים בתוך הפרי עצמו אלא מונחים באמצע הפרי, כפי שמותר להסיר את קליפת הביצה ממנה סמוך לאכילה.¹⁸

לכלוך הנמצא על גבי כלי האם מותר להסירו?

כלים מלוכלכים, מותר ליטול את הכלוך מהם ואינו חייב לנקוט בכללי ההיתר של הלכות בורר הנ"ל, כיון שאין כאן תערובת כלל.¹⁹

ברירה בשאר דברים שאינם מאכל

האם יש איסור בורר בבגדים?

כשם שיש ברירה באוכלים כך יש ברירה בשאר חפצים המעורבים. לכן, ערמת בגדים ובהם בגדים מסוגים שונים; חולצות, מכנסיים וגרביים, מותר להוציא את הבגד הנצרך לו עכשיו כדי ללבוש מיד, אך אין להוציא מתוך הערימה את הבגדים שאינו מעוניין בהם כעת, כיון שדבר זה דומה להוצאת הפסולת מתוך האוכל.²⁰

האם בגדים מקופלים בארון העומדים בערימה האם מוגדרים כתערובת?

תערובת בבגדים, מוגדרת באופן שכל הבגדים נוגעים זה בזה, אפילו אם הם מסודרים בארון, אלא שהם מונחים זה על גבי זה, גם זה נחשב כתערובת בגדים וחלים עליהם כל דיני בורר. אולם אם כל הבגדים תלויים בארון על גבי קולב, וכל בגד ניכר בפני עצמו, אין קבוצת הבגדים הללו נקראת תערובת, ומותר להפריד בין סוגי הבגדים גם ללא תנאי ההיתר הנוכחים לעיל.²¹

כלים המעורבים בארון האם שייך בהם איסור בורר?

כלים המונחים בארון, אם הכלים המעורבים זהים בגודל או במראה שייך בהם איסור ברירה, וצריך להוציא רק את הכלי שחפץ בו לשימוש מיד. אולם אם הכלים המעורבים ניכרים היטב בנפרד כגון: סיר, מחבת וצלחת הגשה, ואין צורך בטרחת מרובה כדי להבדיל בין כלי לכלי, מותר להוציא כל כלי מתוך התערובת ואין צורך להשתמש בו מיד בסמוך לברירה, כיון שאין כאן תערובת כלל, שהרי כל מין ניכר לעצמו.²²

ברירה בספרים

ספרים המעורבים בערימה ומעוניינים לקחת ספר אחד מתוך הערימה, יש לקחת את הספר שמעוניינים בו ולהשתמש בו מיד, כיון שגם שלוקח את הספר הרצוי הרי הוא כבורר אוכל מתוך הפסולת ובלבד שמשמש בו מיד שאם לא כן יש לאסור.²³

ברירה בלח

זבוב שנפל לתוך כוס יין, האם מותר להסיר אותו בשבת?

איסור בורר קיים בב' מינים מעורבים, אולם כאשר דבר מוצק נמצא בתוך נוזל והוא ניכר בפני עצמו, אין בו איסור ברירה, ומותר להוציאו בידו מחוץ לנוזל אף שלא על מנת לאכול מיד, כגון: להוציא תפוח אדמה מתוך מרק צח, או ביצה מבושלת מתוך מים.

כמו כן, אם הדבר המוצק הינו פסולת הצפה על פני המים, מותר להוציאו בידו, כיון שדרך ברירה במשקה היא על ידי מסנתת ולא ביד, וכאן הרי מוציא בידו. לפיכך, אם נפל זבוב לתוך כוס המשקה שלו ומעוניין להוציאו, מותר.²⁴ אולם האשכנזים מחמירים שלא להוציא את הזבוב לבדו אלא יוציאו עם מעט משקה.²⁵

האם מותר לברור בדרך המותרת עבור חיית המחמד שברשותו?

מותר להוציא את האוכל מתוך הפסולת בדרך המותרת, גם לצורך חיית המחמד, כיון שגם אופן זה נקרא 'דרך אכילה'.⁸

ברירה בין שני מיני מאכל

מגש עם מיני סוכריות בתפוזת, האם רשאי להוציא את הסוכרייה שהוא אוהב כדי לאכול לאחר זמן?

האם שאסור לברור פסולת מאוכל, כך אסור לברור את המאכל הרצוי לו מתוך המאכל שאינו רצוי לו, כיון שבורר שייך גם בתערובת של שני מיני מאכל.⁹ היתר הברירה בשני מיני מאכל, הוא כבורר אוכל מתוך פסולת ממש, לפיכך רשאי לברור את הסוכרייה הרצויה רק אם דעתו לאוכלה מיד לאלתר.¹⁰

קילוף פירות ופסולת דבוקה

איך מותר לקלף פירות וירקות מהקליפה שלהם, הרי זה בורר פסולת מתוך אוכל שאסור?

בקילוף פירות וירקות יש להבחין בין אלו שקליפתם מנותקת מבשר הפרי כצבל שום וביצה, כיון שכך היא דרך אכילתם מותר להסיר אף את הפסולת מתוך האוכל שהרי אין אפשרות להגיע לפרי ללא הקילוף,¹¹ אולם ההיתר לקלפם נאמר רק בסמוך לאכילה. לבין קליפות המחוברות לבשר הפרי כמלפפון ותפוח, שמותר לקלף אותם בשבת גם שלא בסמוך לאכילתם.¹²

האם מותר להסיר חלק רקוב מהפרי, או שזה נקרא בורר פסולת מתוך אוכל שאסור?

אם חלק מן הפרי רקוב, מותר להסיר אותו כפי שמותר להסיר כל קליפת פרי, אך צריך שהיה בסמוך לאכילתו.¹³ אכן, אם מסיר מעט מחלק הפרי הטוב יחד עם החלק הרקוב, אין בכך פעולת ברירה כלל, ומותר להסירו אפילו שלא בסמוך לאכילה.¹⁴

חסה שהקלחים החיצוניים שבה מעופשים, האם מותר להוציאם?

עלי חסה המחוברים בקלח, אם העלים החיצוניים רקובים והעלים הפנימיים טובים למאכל, מותר להסיר את העלים הרקובים ככל הסרת קליפת פרי. אכן, יש להזהר בעלי החסה בפרט, שכן אם העלים הרקובים מופרדים מגזע החסה אך מונחים לידה בשקית, אסור להוציא את העלים הרקובים אפילו סמוך לסעודה, כיון שכעת העלים הרקובים מוגדרים 'כתערובת' ולא כחלק מהירק, ובהוצאתם הוא בורר את הפסולת מתוך האוכל, וצריך להקפיד להוציא את העלים הטובים בידו, ובסוף לסעודה.¹⁵

האם מותר להסיר את העור של העוף אחר הבישול?

מותר להסיר את עור הדג או העוף לפני האכילה, ואין בכך בורר מכיוון שראויים לאכילה לרוב בני אדם. אך ראוי ונכון להסיר את העור בסמוך לאכילה.¹⁶

מדבקה שעל החלות האם מותר להסירה?

מותר להסיר את המדבקה הדבוקה בחלות או בפרי בסמוך לאכילה, וטוב להסיר מעט מן הלחם או מהפרי יחד איתה.¹⁷

האם מותר להסיר את הגרעינים מהמלון קודם חיתוכו והגשתו?

מותר להסיר את גרעיני המלון קודם אכילת האבטיח

באיזה אופן מותר להוציא (לברור) פסולת מתוך אוכל בשבת?

ישנם כמה אופנים בהם מותר לברור בשבת, וסיבת ההיתר, משום שבאופנים אלו אין אנו מתייחסים למעשה 'כברירה' אלא כצורת אכילה. לכן, פעולת האכילה הרגילה, איננה מוגדרת כפעולת ברירה. ובכדי להגדיר מעשה ברירה כצורת אכילה ולא כמלאכת ברירה, ישנם שלושה תנאים:

אוכל מתוך פסולת

• תנאי ראשון: פעולת הברירה תתבצע על ידי הוצאת האוכל מתוך הפסולת, ולא להיפך, כלומר, שצריך לקחת דווקא את המאכל הרצוי לו. ואפילו שהמין שאינו רצוי הוא מועט, ויש טרחה בהוצאת המין הרצוי, כיון שזו צורת אכילה ולא צורת ברירה, שכל מי שבורר, בדרך כלל מוציא את הפסולת מתוך האוכל, בעוד שמי שמעוניין לאכול, אוכל את מה שהוא מעוניין בו.

ברירה ביד

• תנאי שני: פעולת הברירה תתבצע בידיים (ממש או על ידי מזלג וכדומה), ולא על ידי כלי המיוחד לברירה, כמו מסננת. וגם תנאי זה, הוא מהטעם האמור לעיל, שכך היא צורת האכילה.

ברירה לאלתר

• תנאי שלישי: פעולת הפרדת האוכל מן הפסולת, תהיה בזמן האכילה או בסמוך לה, ומהטעם האמור לעיל בשני התנאים הקודמים.¹

כמה זמן לפני הסעודה אפשר להתחיל בהכנות הכוללות ברירה אוכל מתוך פסולת?

ההיתר להפריד קודם האכילה, הוא גם לצורך סעודה שיכולה להמשך שלוש שעות, ובלבד שיקפידו להסמיך את הברירה כמה שיותר לתחילת הסעודה, כגון שייסימו את עייני הברירה סמוך לקידוש או אחריו, ולכל המאוחר, כאשר יש הרבה פריטים לברור, ניתן להתחיל בברירה עד כמחצית שעה לפני תחילת הסעודה.³

האם מותר לברור בדרך המותרת לצורך כמה סעודות יחד?

כל ההיתר לברור אוכל מתוך פסולת ביד, זה דווקא כאשר בורר לאלתר לצורך הסעודה הסמוכה בלבד, לפיכך אין לברור כמות גדולה יותר ממה שיצטרך לסעודה הקרובה, ואין לברור כמות גדולה ע"מ שישאיר לו לסעודה הבאה.⁴

ברירה לצורך אחרים

האם מותר לברור אוכל מתוך פסולת לצורך אחרים?

גם באופן שאין הבורר משתתף בסעודה עם שאר הסועדים, כמו טבח במלון - אין איסור בורר אם מוציא בעבורם אוכל מתוך פסולת סמוך לסעודה, כיון שכך הדרך שפעמים אדם מכין אוכל לאחרים ולא אוכל עמהם.⁵

אורז עם צימוקים, אם אינו חפץ בצימוקים האם רשאי להוציאם, ולהביאם למי שמעוניין בהם?

אורז עם צימוקים, אם אינו חפץ בצימוקים, מעיקר הדין אסור לו להוציא את הצימוקים לבד שהרי זה כבורר פסולת מתוך אוכל (הצימוקים שבבילוי כעת מוגדרים כפסולת). אולם אם חברו מעוניין בצימוקים, רשאי לברור את מין המאכל שאינו מעוניין בו ולתת אותו לחברו שמעוניין לאכול את אותו המין, כיון שבסופו של דבר ברר אוכל מתוך פסולת עבור חברו, הדבר מותר.⁷

1 משנ"ב סימן ש"ט בהקדמה.
2 רמ"א ש"א סעיף א, ובמשנ"ב ס"ק ד.
3 אחרונים. חו"ע (ח"ד עמ' קפ). ובש"כ פרק ג' סעיף ט סתם כתב שהכל לפני הכמות והזמן ובלבד שיתחיל כמה שיותר סמוך לסעודה.
4 משנ"ב שם ס"ק ה'. וביה"ל סעיף ד' ד"ה חייב.
5 משנ"ב שם ס"ק ו'.
6 משנ"ב שם ס"ק יב.
7 ש"כ שם סעיף כד עמוד טב. חו"ע (ח"ד עמ' קפח ד"ה סלט).
8 פרי מנדים מש"ז ס"ק ה. ש"כ שם סעיף ח עמוד נה. חו"ע (ח"ד עמ' קפז).
9 ש"ע שם סעיף ג.
10 ש"ע שם. ומשנ"ב שם ס"ק יב.
11 רמ"א סימן שכ"א סעיף יט. ובה"ל שם ד"ה לקלף.
12 ש"ע צ"ט סימן ש"ט צו. ילקו"י (שבת ג' תוספות משארת יוסף עמ' תפז). ש"כ שם סעיף לד עמוד סה וסעיף לה עמוד סו, וכתב שיש מחמירים אף בפירות אשר הקליפה מחוברת לגוף הפרי לקלף רק סמוך לסעודה וכן לא לקלפם בכלי המיוחד לכך.
13 ע"פ ביה"ל סימן שיט סעיף א ד"ה מן העלים. וכ"פ בש"כ שם סעיף כג עמוד סא. ילקו"י (שבת ח"ג עמ' 13)

שי' הערה (טו).
14 ש"כ שם. חו"ע (ח"ד עמ' קעט ד"ה תפוח).
15 רמ"א שם סעיף א. ביה"ל שם ד"ה מן העלים.
16 ע"פ ש"ע צ"ט סימן שכ"א ס"ק צו בשם הפרמ"ג. ש"כ שם סעיף לד עמוד סה. חו"ע (ח"ד עמ' קצה ד"ע עור העוף) ושם כתב שמותר להסירו בשעת אכילתו, אולם מכל הנימוקים שכתב שם המשמעות להתיר גם שלא בסמוך לאכילה.
17 ש"כ שם סעיף לה עמוד סו. חו"ע (ח"ד עמ' קצד).
18 ש"כ שם סעיף לו עמוד סז. ילקו"י (שבת ג' עמ' שכ"ה ס"ד).
19 ש"כ שם הערה ז עמוד נד. ילקו"י (שבת ח"ג עמ' שטו ס"ב).
20 ט"ז סימן ש"ט ס"ק יב. ילקו"י (שבת ח"ג עמ' שכו ס"ט). ש"כ שם סעיף כח עמוד סג, ושם סעיף עה עמוד עט.
21 ע"פ הביאור הלכה סימן ש"ט סעיף ג ד"ה לאכול מיד.
22 כ"ל בהלכה הקודמת.
23 כ"ל.
24 מהרי"ט צ"ט סימן (רג) ה"ד בבאר היטב ש"ט ס"ב.
25 משנ"ב שם ס"ק סא.